

Bevaring av bynære friluftsområder – hva betyr deltakelse og mobilisering fra lokalsamfunnet?

Knut Bjørn Stokke og Eva Irene Falleth

Vitenskapelig bedømt (refereed) artikkel

Knut Bjørn Stokke and Eva Irene Falleth: Preservation of urban recreational areas – the role of mobilization from the civil society

KART OG PLAN, Vol 70, pp. 265–276. P.O.B 5003, NO-1432 Ås, ISSN 0047-3278

Urban recreational areas are under pressure. Urban sprawl and densification leads to shrinking green areas in cities and villages. In this article we ask to what extent local participation and mobilization from the local civil society enhances preservation of recreational areas. We discuss this question on the basis of empirical studies in three Norwegian cities; Bodø, Kristiansand and Moss, with an emphasis on Moss. The studies show the importance of engagement and mobilization of local stakeholders in order to preserve urban recreational areas. Establishment of relational resources and knowledge resources has been crucial. Relational resources are important for networking and collective action among local stakeholders, and their ability to build bridges to the public through the local media and to local politicians. Also the local network's ability to establish a shared knowledge frame is necessary in order to achieve influence on land use decision making. In addition, place identity through active use of the areas for sport and recreation activities by local citizens is an important force behind local mobilization. A local mobilization perspective gives an important supplement to the traditional planning system and other formal instruments in order to understand preservation of urban recreational landscapes. Thus, the influence of local stakeholders depends on a broader engagement than only participation limited to the formal stages in municipal planning processes.

Key words: Urban recreational areas, preservation, participation, mobilization.

Knut Bjørn Stokke, Cand. Polit, Department of Landscape Architecture and Spatial Planning, Norwegian University of Life Sciences. E-mail: knut.bjorn.stokke@umb.no

Eva Irene Falleth, Dr. Scient, Department of Landscape Architecture and Spatial Planning, Norwegian University of Life Sciences. E-mail: eva.falleth@umb.no

1. Innledning

Nærmere 80 % av Norges befolkning bor i byer og tettsteder, og det er et politisk mål å bevare bynære friluftsområder (St.meld. nr. 39 2000–2001; St. meld. nr. 23 2001–2002). Bevisstheten om verdien av bynære friluftsområder er økende også i de fleste andre europeiske land (EEA, 2008). Markaområder og andre grønne områder i og nær byene er viktige for byfolks trivsel og identitet. Undersøkelser viser at slike friluftsområder brukes mye av mange (Stokke et al., 2008a, Gundersen, 2004). Den nasjonale satsingen på folkehelse har bidratt til å sette de bynære friluftsområdene ytterligere på dagsorden.

Bynære friluftsområdene er samtidig utsatt for stort utbyggingsspress. Det er en ned-

gang i omfanget av grønne lunger og grønn infrastruktur i og nærheten av våre byer og tettsteder (Thoren, 2010). Også bynær strandsone bygges ned og privatiseres på tross av byggeforbudet i strandsonen og fokus på allmenn ferdsel (Stokke et al., 2008b). Større bynære skogsområder (markaområder) ser derimot i større grad ut til å bli bevart som sammenhengende friluftsområder (Skår et al., 2008; 2009). På tross av at markaaområder ser ut til å være best sikret i praksis, har Regjeringen likevel nylig vedtatt en lov for Osloområdet.¹ Det ser dermed ikke til å være en logisk sammenheng mellom grad av formell sikring og politisk handlingsevne, og hvilke områder som i praksis ikke bygges ned.

1. Lov om naturområder i Oslo og nærliggende kommuner (2009).

I denne artikkelen² spør vi i hvilken grad deltakelse og mobilisering fra lokalsamfunnet betyr noe for bevaring av friluftsområder. Vi diskuterer dette på bakgrunn av empiriske undersøkelser om forvaltning av friluftsområder under press i Bodø, Kristiansand og Moss.³ Dette er tre bykommuner med attraktive markaområder, strandsone og grønne lunges. De er samtidig vekstkommuner med stort utbyggingspress på grønne områder. Vi bygger i særlig grad på studien i Moss kommune, hvor vi i størst grad har hatt anledning til å gå i dybden på å studere lokal mobilisering som virkemiddel for bevaring av bynære friluftsområder.

Bynære friluftsområder er både i privat og i offentlig eie, og er som oftest markert som landbruks-, natur- og friluftsområder (LNF-områder) i kommuneplanenes arealdel i tråd med plan- og bygningslovens bestemmelser (PBL)⁴. LNF-områdene omfatter store deler av Norges areal, og kan bli betraktet som «restområder», som står igjen når tettstedsutviklingen og samferdselstiltak er ferdig planlagte og når områder som forvaltes etter annet lovverk er sikret (verneområder, militære områder, etc.) (Skjeggedal, 2000). Forholdet mellom de ulike interessene i LNF-områdene styres av en rekke særlover som jordlov, skogbrukslov, naturmangfoldlov og friluftslov. Forvaltningen av områdene er derfor fragmentert mellom mange myndigheter med ulike kunnskaps- og verdisyn, som kan være i konflikt med hverandre. Muligheten for helhetlig planlegging er dermed begrenset og forvaltning av områdene er av grunn blitt betegnet som «regimenes slagmark» (ibid.).

Kommunene er som planmyndighet en sentral aktør når det gjelder planlegging og forvaltning av friluftsområder. Planlegging etter PBL bygger på prinsipper om deltakelse, åpenhet og gjensidig informasjons- og samarbeidsplikt mellom ulike forvaltningsnivåer, og mellom forvaltningen og lokalbe-

folkningen. Sentralt er samordning av interesser i et område gjennom planprosessen. Berørte enkeltpersoner og grupper skal gis anledning til aktiv deltakelse i planprosessen, og et minimumskrav er annonsering av oppstart og offentlige høringsrunder av plan-dokumenter. I praksis er dette den dominerende medvirkningsformen (Falleth og Hanssen, 2009). Men både utbyggere, enkeltpersoner og organisasjoner påvirker politiske beslutninger gjennom mobilisering og nettverksdannelser utover de formelle planfasene (Falleth et al., 2008; Falleth og Hanssen, 2009).

Vårt fokus er betydningen av mobilisering for bevaring av bynære friluftsområder. Fra tidligere undersøkelser har vi funnet at det ikke nødvendigvis er en sammenheng mellom formell planstatus og bevaring av friluftsområder. Vår påstand er derfor at planleggingen i seg selv ikke er tilstrekkelig til å bevare bynære friluftsområder, men at områdenes betydning som natur- og friluftsområde og sivilsamfunnets evne til å mobilisere er en medvirkende forklaring på hvorfor sammenhengende markaområder i liten grad er blitt fragmentert av utbygginger.

I studien av Kristiansand og Bodø hadde vi fokus på bynær strandsone, sammenhengende korridorer og markaområder, og vi registrerte at områdenes betydning for folk og lokalsamfunnets mobilisering var viktige faktorer som forklaring på hvorfor markaområder i så stor grad er blitt bevart (Skår et al., 2008; 2009). I studien av Moss har vi gått dypere inn i spørsmål om betydningen av mobilisering og nettverksdannelse for planlegging og forvaltning av friluftsområder. Undersøkelsene i alle kommunene bygger på semistrukturerte intervjuer med en rekke nøkkelinformanter knyttet til planlegging, forvaltning og bruk av bynære friluftsområder. Informantene er ansatte i kommunenes administrasjon, lokalpolitikere, utbyggere, representanter fra regional forvaltning og

2. Artikkelen bygger på forskningsprosjektet «Conditions for sustainable management of urban recreational landscapes. May governance and accessibility be valuable tools?», finansiert av Norges Forskningsråd, Programmet Miljø 2015. Prosjektet gjennomføres i samarbeid mellom UMB, Institutt for landskapsplanlegging, og Norsk institutt for by- og regionforskning.
3. Kristiansand og Bodø var casekommuner i det strategiske instituttprogrammet Friluftsliv i endring (2004–2008), som var et samarbeid mellom NINA, NIBR og NIKU. Moss er det første av totalt fire casekommuner i det pågående forskningsprosjektet nevnt i fotnote 2.
4. I den nye PBL fra 2009 er reindriftsområder tatt inn sammen med LNF-kategoriene, og skal markeres for de områder hvor det er aktuelt, da som LNFR-områder.

fra lokale lag og organisasjoner. Informantene er kartlagt gjennom «snøballmetoden». Dette innebærer at vi spør alle informantene om hvem de anser for sentrale i forvaltningen av friluftsområder. Personer som flere mener er sentrale er intervjuet. Vi har gjennomgått aktuelle planer og dokumenter, i tillegg til befaringer.

I Moss har vi hatt et særlig fokus på tre utvalgte friluftsområder; Midtre Jeløy, Mosse-skogen og Mossemarka, og mye av dokumentgjennomgangen og intervjuene er knyttet opp mot disse områdene. For Moss er det tillegg gjennomført en elektronisk sosial nettverksanalyse (SNA) for å få fram hvilke aktører som oppfattes, som viktigst i planlegging og forvaltning av friluftsområder, samt kontaktmønsteret mellom ulike aktørgrupper (Hofstad og Stokke, 2010).

2. Lokal mobilisering og nettverk

Medvirkning fra lokalsamfunnet er en viktig del av planleggingen. PBL stiller krav om åpenhet og aktiv tilrettelegging for medvirkning i kommunale planprosesser, men kravet er i liten grad konkretisert. Loven gir i hovedsak muligheten til innsyn og uttale seg i planforslag. Empiriske studier viser da også at medvirkning fra lokalsamfunnet hovedsakelig skjer gjennom høringsuttalelser (Falleth et al., 2008; Sommerfelt og Knutzon, 1997). I kommuneplanlegging er det i tillegg normalt å organisere folkemøter (Falleth og Stokke, 2001).

Ca. 80 % av reguleringsplaner er private planer som blir utarbeidet av private eller offentlige utbyggere. Dette har styrket kontakten mellom utbygger og planmyndighet gjennom både formelle og uformelle møter (Falleth et al., 2008). Dette er et kontaktmønster som bidrar med å legge viktige føringer og innhold i planene. Medvirkning fra lokalsamfunnet er derimot svært begrenset i disse planprosessene. En studie av urban reguleringsplanlegging viser imidlertid at lokale lag og foreninger har begynt å tilpasse seg denne planpraksisen. De har i økende grad dannet sterke organisasjoner og nettverk som i større grad benytter seg av mer effektive påvir-

kningskanaler som lobby og media framfor formell medvirkning (Falleth et al., 2010).

Trussel om nedbygging og forringelse av bynære friluftsområder utløser ofte lokal mobilisering. Det ser også ut til å være et utgangspunkt for å institusjonalisere lokal organisering. Et eksempel er «Grønt nettverk» i Oslo, som har vokst fram gjennom sammenslåingen av mange små og lokale organisasjoner til en bydekkende organisasjon (ibid.). Dette er en viktig dreining. Mens lokal mobilisering ofte defineres som et NIMBY⁵-fenomen, er en større organisasjon med bredere geografisk nedslagsfelt mer enn dette. En slik organisasjon vil ofte representere en allmenn interesse.

Dette idikerer at bynære friluftsområder er viktige for mange, så viktig at man er villig til å engasjere seg når man opplever at områdene trues av utbygging eller andre tiltak. Utgangspunktet for mobilisering er altså at bynære friluftsområder er en viktig identitetsbærer, at de har en identitet fordi de betyr noe for noen. Et steds betydning er i følge Relph (1976) avhengig av både de opplevde kvalitetene på stedet og de menneskelige handlingene og aktivitetene som foregår der. For bynære friluftsområder dreier det seg i stor grad om hverdagsfriluftslivet og stedsidentitet, som er tett sammenvevet med hvordan folk lever sine liv (Skår, 2010). Kirk (2005) viser gjennom studier av svenske steder, at beslutninger som berører stedsidentitet i mange tilfeller utløser deltakelse og mobilisering fra lokalsamfunnet. Denne type engasjement skjer ofte utenfor de lovpålagte rammene for deltakelse.

Lokalsamfunnets evne til å mobilisere og sikre innflytelse i plansaker er avhengig av en rekke faktorer. I seg selv er enkeltpersoner og organisasjoner fra sivilsamfunnet ofte en svak gruppe, med få ressurser tilgjengelig, bl.a. når det gjelder økonomi, kunnskap og tid. Deres involvering i planprosesser må som hovedregel skje i form av dugnad på fritiden. Det er ikke selvsagt at eksisterende miljø- og friluftorganisasjoner i et lokalsamfunn kan eller vil prioritere å involvere seg i tidkrevende planprosesser, selv om viktige natur- og friluftsområder berøres (Skår et al., 2009). I tillegg kan det være mange motstridende inter-

5. Not In My BackYard.

esser i lokalsamfunnet, samt konflikter mellom naturvern og friluftsliv, som kan gjøre det vanskelig å samles om en felles sak.

Cars et al. (2002) bruker begrepet mobiliseringskapasitet for å belyse evnen til et lokalsamfunn til å handle kollektivt og oppnå resultater. To sentrale elementer er *relasjonelle ressurser* og *kunnskapsressurser*. Dette er også sentrale begreper i beslektede teoritradisjoner, som forsøker å forklare kollektiv handling i natur- og ressursforvaltning mer generelt (Rydin & Falleth, 2006). Med relasjonelle ressurser menes de relasjonene og nettverkene den enkelte aktør har og hvor sterke relasjonene mellom mennesker er i nettverket. Dette er en form for sosial infrastruktur mellom mennesker. Hvordan denne sosiale infrastrukturen er bygget opp påvirker i hvilken grad den enkelte kan bruke sitt nettverk, for eksempel knyttet til mobilisering.

Brobyggende nettverk består av aktører med ulike kunnskaps- og verdisyn. Slike nettverk bygget på ulike institusjonelle forutsetninger, blir sett på som mer innovative enn introverte nettverk der aktørene er relativt like. Grunnen til dette er at i slike brobyggende nettverk, får aktørene tilgang på mer kunnskap, flere virkemidler og nye arenaer (Granovetter, 1973). Slike nettverk er imidlertid sårbare fordi aktørene ikke deler verdi- og kunnskapssyn, men samles omkring enkelt saker. Relasjoner i nettverk mellom ulike meningsfelleskap, tar ofte utgangspunkt i et felles problem eller utfordring, uten at det foreligger et dypere meningsfelleskap. De kalles derfor nettverk med svake bånd. Nettverk med svake bånd kan likevel ha stor verdi fordi tilgangen til mange typer ressurser er stor. Granovetter har studert lokalsamfunn og deres utvikling. Han fant ut at samfunn med eksterne nettverk greide seg bedre i samfunnsutviklingen enn de som i hovedsak var knyttet sammen gjennom interne nettverk. Navnet på hans klassiske artikkel fra 1973 er illustrerende nok; «The strength of weak ties».

Utvikling og vedlikehold av sosiale nettverk med svake bånd er sett på som viktig for nyskaping og felles handling fordi ressurser fra en interessegruppe kan koples sammen med tilsvarende ressurser i andre grupperinger (Rydin & Falleth, 2006). Det blir videre argumentert for at informasjon flyter lettere

når det finnes kontaktmønstre mellom ulike nettverk. Dette styrker også muligheten for kontakt med personer som sitter i maktposisjoner, som for eksempel kommunepolitikere eller personer med økonomiske midler. I nettverk med svake bånd vil ofte noen få nøkkelpersoner være viktige bindeledd mellom de ulike nettverkene, som i utgangspunktet kan stå langt fra hverandre (ibid.). En brobygger – ofte kalt sosial entreprenør – er gjerne den eneste relasjonen mellom ulike aktører i et slikt nettverk, og representerer den korteste veien for informasjon og innflytelse. Jo flere aktører som er avhengig av relasjonen, desto viktigere er personen for det svake men brobyggende nettverket (Nenseth, 2005).

Med kunnskapsressurser menes evnen til å bruke ulike kunnskapskilder og produsere en felles forståelse av hva som er problemet og hvordan løse det, dvs. å etablere en felles plattform for handling (Cars et al., 2002). Slike prosesser med kunnskapsflyt medfører også lett nye ideer om løsning og handling fordi ulik kunnskap settes sammen på nye måter. Kunnskapen kan være av formell art, dvs. at den er allment tilgjengelig og akseptert, eller den kan være taus, stedbundet eller erfaringsbasert. Den tause kunnskapen vil kunne påvirke hvordan og hvilken formell kunnskap/ekspertkunnskap som brukes. Omfang og bruk relasjonelle ressurser i sosiale nettverk og kunnskapsressurser som deles i nettverkene, er viktige betingelser for mobilisering. Cars et al. (2002) og Healey et al. (1999) påpeker at mobiliseringsevnen påvirkes av eksterne og interne/stedbundne forhold. Når det gjelder mobilisering for å bevare bynære friluftsområder kan forslag om utbygging være den eksterne drivkraften som aktiviserer nettverkene, mens den interne kunnskapen og relasjoner til ressurspersoner brukes til å mobilisere argumenter og handling.

Aars og Kvalvåg (2005) bruker begrepet enkeltsaksmobilisering når det etableres ad hoc nettverk på grunn av en enkeltsak. Ofte dreier det seg om at folk og/eller organisasjoner blir engasjert på grunn av en kontroversielle plansak – som nedbygging av friluftsområder. Nettverk basert på enkeltsaksmobilisering er ofte uformelle, ustabile og avgrenset til en sak. Det som binder aktøre-

ne sammen er gjerne denne ene saken, noe som gjør at man har en saks- og tidsavgrenset konsensus. I tillegg vil det ofte være en skjev ressursfordeling mellom medlemmene i nettverket, hvor en eller flere enkeltpersoner vil «spille førstefiolin» og fungere som brobyggere i nettverket. Disse kan være i nettverk med viktige personer utenfor ensaksnettverket, som for eksempel kommunens administrasjon og lokalpolitikere.

3. «Stille vern» av markaområder i Kristiansand, Bodø og Moss

Kristiansand, Bodø og Moss har alle viktige bynære friluftsområder, samtidig som byene opplever befolkningsvekst og utbyggingspress. Kristiansand har flere skogsområder av ulik størrelse i de ulike bydelene. I gjeldende kommuneplan (2005–2016) beskriver Kristiansand disse områdene som «bydelsmarker». Kommunen har også noen grønne sammenhengende korridorer og en lang og verdifull kystsoner. Kystområdene, særlig de landfaste delene, har vært gjenstand for omfattende utbygging og privatisering som har forringet friluftsmulighetene. Dette gjelder i stor grad også innenfor 100-metersbeltet fra sjøen, på tross av det generelle bygge- og deleforbudet i denne sonen. Byen har imidlertid bevart bydelsmarkene og de største grønne korridorene, på tross av stort utbyggingspress og svakt formelt vern gjennom LNF-kategorien (Stokke et al., 2008b).

Bodømarka betyr mye for bodøværingene. Over halvparten av byens voksne befolkning bruker marka en eller flere ganger i uka og tusenvis av mennesker strømmer til når det er arrangementer i området (Stokke et al., 2008a). Bodø har også noen sammenhengende grønne korridorer, samt en lang kystlinje som er langt mindre utbygd sammenlignet med Kristiansand. I 2007 var rundt halvparten (52,7 %) av kystlinjen i Kristiansand bygningspåvirket, men bare 11,2 % i Bodø (SSB, 2007).

I Stokke et al. (2008b) pekes det på mulige forklaringer på hvorfor kystsonen gradvis bygges ned og privatiseres «bit for bit» på tross av byggeforbud i 100 metersonen og forsterkede politiske signaler om byggeforbud fra Miljøverndepartementet. En viktig forklaring er mangel på lokale «vaktbikkjer»

mot nedbygging i kystsonen. Dette skiller seg fra bymarkene. I slike områder har lokale aktører, ofte institusjonalisert gjennom idrettslag og miljø- og friluftsansjoner, bidratt til å forhindre utbygginger ved å engasjere seg mot bygge- og anleggsplaner (Skår et al., 2008; 2009).

I Kristiansand har ad-hoc foreninger engasjert seg mot større utbyggingsaker. Et eksempel er «Kjosdalens venner» som aktivt kjempet mot en ny bro som ville berøre grønnstrukturen. I Bodø er det særlig Bodø og omegns Turistforening som involverer seg i kommunale planprosesser som berører friluftslivsområder. I begge kommunene er organisasjonenes engasjement knyttet til tilrettelegging for bruk gjennom merking av stier, oppkjøring av løyper og arrangementer bidratt til bymarkene har fått en sterk status i befolkningen som «allemannseie». Bodømarka og bydelsmarkene i Kristiansand har i tillegg sterke forsvarere blant politikere og i kommunenes administrasjon. Dette har bidratt til det som vi kaller et «stille vern», et vern der aktørene er enige om vern uavhengig av formell planstatus.

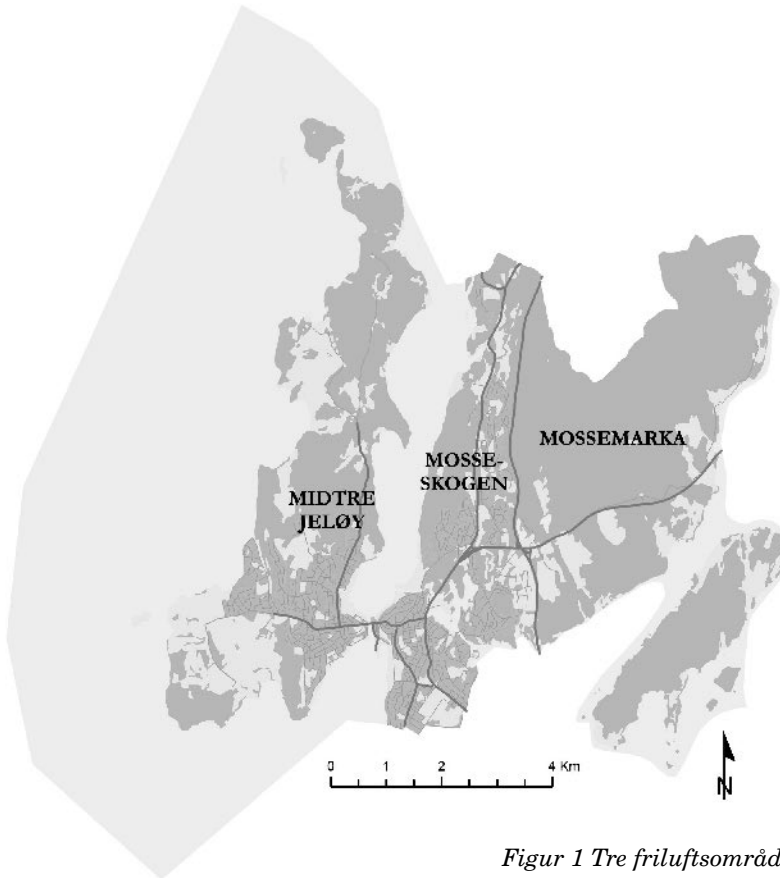
Det «stille vernet» kommer også til uttrykk i formelle dokumenter. I Kommuneplan for Kristiansand 2005–2016) står det at «*Forvaltning av bymarka skjer etter flerbruksprinsipper for å imøtekomme ulike brukere. Naturvern og friluftssinteresser vektlegges. Områder med spesielle naturvern- og friluftssinteresser er skilt ut i LNF- områdene, og det er formulert retningslinjer som presiserer at områdene er «særlig viktig å sikre mot nye inngrep og som er viktig å holde urørte etter hvert som byen vokser, kommunen bør helst sikre seg disse og/eller regulere dem til friluftsmål»*. Mange av disse områdene ble registrert i kommunens grønnstrukturanalyse fra 1995, som har vært et viktig virkemiddel i kommunens planarbeid. Analysen førte bl.a. til at markagrense ble tegnet inn i kommuneplanens arealdel samme år. Bevisstheten om friluftsområder i plansammenheng har imidlertid en lang tradisjon i Kristiansand, og allerede i arbeidet med Generalplanen fra 1979 ble det gjort en registrering av viktige natur- og friluftsområder i kommunen. Både dette arbeidet og prosessen med grønnstrukturanalyse fra 1995 har bidratt til stor bevissthet

rundt bevaring av områder til friluftsmål blant kommunalt ansatte og politikere (Stokke et al., 2008c).

Bodø kommune har valgt å utarbeide en egen kommunedelplan for Bodømarka, som ble vedtatt i 2004. I innledningen til planen står det at Bodømarka har en svært viktig funksjon som nærrekreasjonsområde for Bodøs befolkning, og er en svært viktig faktor for bodøværingenes trivsel og identitet. Bodømarka er delt inn i ulike soner, hvor den mest bynære sonen er der friluftsliv og sport er prioritert. Formålet er å beholde byens nære friluftsområder så tilgjengelig og urørt som mulig, hvor fem områder utpekes som «hellige». Bodømarka får også egen omtale i kommuneplanens arealdel fra 2004. Det er bl.a. formulert en egen visjon for Bodømarka:

I framtida er Bodømarka bevart som rekreasjonsområde for byens befolkning og område for variert landbruksdrift. Naturverdier, landskapsformer, kulturminner og landbrukets kulturlandskap er tatt vare på til glede for byens befolkning og kommende generasjoner.

Også Moss kommune har store sammenhengende friluftsområder med korte avstander til bysentrum og bynære boligområder. Moss har også en lang tradisjon for friluftspanlegging. Blant de viktigste friluftsområdene er Mossemarka, Jeløy og Mossekoen. Figur 1 viser hvor i Moss kommune de tre områdene er lokalisert.⁶



Figur 1 Tre friluftsområder i Moss kommune

6. Figuren er laget av PhD stipendiat på Institutt for landskapsplanlegging på UMB Gro Koppen, som er tilknyttet prosjektet.

Mossemarka er det største friluftsområdet i Moss, som strekker seg videre inn i nabo-kommunene Våler og Vestby (sistnevnte i nabofylket Akershus). På Jeløy er den søndre delen vernet som landskapsvernområde. Lokale friluftsjnteresser var i sin tid en viktig drivkraft for å få vernet området (Falleth, 2002). De midtre og nordre delene av Jeløya er ikke vernet, men områdene er likevel i stor grad blitt bevart som sammenhengende friluftsområde til tross for øyas attraktivitet som boligområde. Det er i kommuneplanens arealdel innført markagrenser mellom bebyggelsen og skogsområdene både på Jeløy og Mossemarka. I gjeldende kommuneplan fra 2007 nevnes Mossemarka og området på midtre og nordre Jeløy, som to av fem områder som forutsettes holdes byggefrie. Deler av Mossemarka ble allerede i 1954 sikret som friluftsområde, gjennom en servituttavtale mellom noen grunneiere og Moss kommune (Gundersen, 2010).

Deler av Mosseskogen har lenge vært utpekt som et aktuelt utbyggingsområde for nye boliger i Moss kommune. Kommunen har etter lang tid med fortetting i form av leiligheter i og i nærheten av sentrum nå et stort behov for flere attraktive eneboligtomter, og Mosseskogen er ansett som attraktivt både på grunn av områdets sentrale beliggenhet i forhold til bl.a. kollektivtransport og at det nylig er bygd en ny stor skole på Kambo (rett nord for Mosseskogen). Deler av dette området ble derfor foreslått lagt ut som utbyggingsområde i siste kommuneplanrevisjon. Men på bakgrunn av bl.a. lokale protester og sterk mobilisering fra lokalsamfunnet ble disse planene skrinlagt, og er nå lagt ut som LNF – område i kommuneplanen. Både Mossemarka, Jeløy og Mosseskogen er altså fram til i dag bevart som sammenhengende friluftsområder for allmennheten på tross av utbyggingspress. I de to neste kapitlene belyses mobilisering fra lokalsamfunnet knyttet til planlegging og forvaltning av disse områdene som en sentral forklaring på hvorfor friluftsområdene er blitt bevart.

4. Lokal mobilisering mot utbygging i Moss

Lokale aktører er svært aktive når det gjelder spørsmål om bruk og vern av natur- og friluftsområder i Moss generelt, og Jeløy spesielt. I denne undersøkelsen har vi sett nærmere på sosiale infrastruktur i de tre områdene i Moss. Vi har også sett på betydningen av kunnskapsressurser og nettverkene karakter i lokal handling og eventuell mobilisering for å bevare friluftsområder. Vi har også sett på om mobilisering påvirker forvaltningen av områdene.

Mossemarka er et klassisk markaområde der fokus er idrett og friluftsliv. Det er et skogsområde som drives aktivt og med et løype- og stinett som brukes av byens innbyggere både sommer og vinter. Formelt er området lagt ut som et LNF-område og deler av marka er i tillegg belagt med en servituttavtale fra 1954 som sikrer området mot utbygging. I kommuneplanen er det markert en markagrense som har bred oppslutning blant politikere og byens befolkning. I Mossemarka er det mange og sterke idretts- og friluftsjrganisasjoner⁷ som bruker marka aktivt. Miljøorganisasjoner og velforeninger har et mindre engasjement. Moss skiklubb blir sett på som den mest sentrale organisasjonen, og de har sitt virke i hjertet av Mossemarka. Det er en etablert organisasjon som gjør en stor innsats for å holde løype- og stinettet ved like, arrangere friluftstilbud og drive Skihytta. De har et godt samarbeid med kommunene og grunneiere, men det er lite samarbeid mellom organisasjonene. Intervjuene viste at engasjementet for marka er knyttet til friluftsliv og i mindre grad natur- og kulturminnevern. Undersøkelsen viste også at det i begrenset grad er dokumentasjon som slår fast de natur- og kulturverdiene som er knyttet til dette området. Informantene oppgir at skogen er en «vanlig blåbærgranskog».

Det andre området i Moss er et kyst- og skogsområde nær bebyggelsen på Midtre Jeløy. Dette område har delvis sårbar og sjelden natur og har en del lokale kulturminner. Området framstår som et nærfriluftsområde og er i liten grad tilrettelagt for friluftsliv i

7. Moss Skiklubb, DNT Vansjø, Moss sykkelklubb, Moss jeger- og fiskeforening, Moss Rideklubb, Moss Bueskytterklubb, Moss Orienteringsklubb.

form av stier og parkeringsplasser. Det er ikke tilsvarende sterke lokale organisasjoner som er direkte knyttet til dette område som i Mossemarka. Byens miljøorganisasjoner er imidlertid opptatt av å bevare området på lik linje med andre viktige naturområder på Jeløy. Det er enkelte velforeninger i området, men disse har ikke sitt primærfokus på området. Dette er noe endret som følge av en utbyggingsplan for småbåthavn som ble vedtatt i 2010. Dette har medført protester fra velforeningen i området. Enkeltpersoner er imidlertid sterkt engasjert i vern av dette området ut i fra natur- og kulturverdiene.

Oppslutningen om å verne naturområdene på Jeløy er meget sterkt i Moss. Alle informantene er enige om at å bygge ned natur på Jeløy er vanskelig. En informant mente at det er «umulig å flytte en eneste stein på Jeløy» uten at det medfører umiddelbare og sterke lokale protestaksjoner. Underskriftskampanjer er et kjent virkemiddel for å sikre Søndre Jeløy mot tiltak (Falleth, 2002). Det har imidlertid ikke vært slike aksjoner på denne delen av Jeløy. Deler av området eies av en profesjonell utbygger som ønsker å bygge ut deler av området. Også denne grunneieren mente at den lokale situasjonen for vern er så sterk at utbyggingsforslag ikke lar seg realisere i dag. Dokumentasjon om natur- og kulturverdier på øya er relativt godt dokumentert. Det ble på 1970-tallet utarbeidet grundig informasjon om hele Jeløy i regi av Norges Landbrukshøgskole (Langdalen og Stav, 1975). Dette ligger som et viktig kunnskapsgrunnlag for dagens forståelse av naturverdiene. Senere er det skrevet mange bøker om natur- og kulturverdiene på Jeløy (Alfarnæs og Alfarnæs, 1980; Schilvold, 2006).

Det tredje området vi har studert er Mosseskogen. Dette området ble tidligere kalt Molebekk. Molebekk er imidlertid et mye mindre område enn det som kalles Mosseskogen. Molebekk omfatter en tidligere isdam (Molebekktjernet) og Gamle kongevei som i dag er en skogsti. Mosseskogen er et innklemt grøntområde mellom bebyggelsen, Mossesundet og E6 som rommer både viktige kulturminner, skog og kystnatur. Deler av området er flere ganger foreslått byg-

get ut, men lokale velforeninger har arbeidet mot utbygginger. Særlig Mosseskogen Vel har arbeidet med å utvikle dette området med en egen og sterk identitet. Dette arbeidet er knyttet til å etablere kunnskap gjennom dokumentasjon av natur- og kulturverdier, øke bruke av området gjennom aktiviteter rettet mot skoler, barn og familier, lobby mot politikere gjennom arrangementer, aksjoner og avisinnlegg. Man har også vært bevisst på å etablere navnet Mosseskogen og ikke bruke Molebekk for å skape en identitet for hele området gjennom alle sine aktiviteter. Velforeningen har også vært dyktige med å utarbeide dokumentasjon på natur- og kulturverdiene gjennom egne krefter med kompetanse, eller som betalte konsulentoppdrag. Dette arbeidet har lyktes. Et forslag om utbygging i området i sist rullering av kommunens arealplan ble trukket tilbake som en direkte følge av dette arbeidet.

De tre områdene er ulike med hensyn til sosial infrastruktur og nettverk. *Mossemarka* har sterke relasjonelle ressurser med mange organisasjoner med friluftsliv og idrett som hovedfokus. Disse arbeider direkte og konkret i marka, men samarbeider i liten grad seg imellom. Lederskapet i enkelte av disse organisasjonene har også hatt sentrale lederposisjoner i lokalsamfunnet. De møtes i noen grad i Moss idrettsråd, som fungerer som en paraply og møteplass for idrett- og friluftsansjoner. Det har ikke vært konkrete utbyggingssaker i Mossemarka, men fra intervjuene kommer det fram at det er en klar bevissthet i kommunen om at utbygging inn i marka «betyr bråk» og at servituttavtalen om byggeforbud med grunneiere umuliggjør utbygging. Potensialet for mobilisering fra organisasjoner og enkeltpersoner ligger dermed latent i Mossemarka.

Det ser imidlertid ut til at dette primært gjelder de indre delene av marka, og i mindre grad randområdene mot E6 og Riksvei 120. Et utbyggingsforslag for få år siden langs Riksvei 120 mot marka ble stoppet av en innsigelse fra Fylkesmannens miljøvernaveiling. Argumentet var at dette er en bygging i marka i strid med kommuneplanens arealdel. Det var ikke lokal mobilisering fra organisasjoner eller enkeltpersoner mot denne utbyggingen. Dette kan tyde på at det i ho-

vedsak er de indre delene av Mossemarka som betyr noe for folk, noe som har sammenheng med at marka grenser mot store trafikerte veier og næringsarealer. Dette skiller seg fra bl.a. Oslomarka hvor skogen grenser til boligområder og store befolkningskonsentrasjoner. Det kom fram i intervjuene at Mossemarkas betydning for befolkningen kan ha vært sterkere tidligere. Det har vært lite snø de siste årene (med unntak av de to siste) som har gitt grunnlag for få skiturer. Det er heller ikke så mange som plukker bær lenger. Idrettsorganisasjonene har imidlertid fremdeles stor aktivitet i området. Andre turområder som Søndre Jeløy er muligens blitt mer populære som følge av tilrettelegging og mange attraksjoner som badestrender, kafeer og gallerier.

På *Midtre Jeløy* er det svakere relasjonelle ressurser med få organisasjoner som direkte er knyttet til dette området. Området er lite tilrettelagt og har karakter av å være et nærfriluftsområde. Det er en velforening i området som historisk i liten grad har engasjert seg for friluftsområdet. Det er imidlertid en bred oppfatning blant kommunens innbyggere og organisasjoner at området som en del av Jeløy har en sjelden og sårbar natur. Det er også mange kulturminner i området. Dette innebærer at lokale miljøorganisasjoner⁸ er opptatt av området på linje med tilsvarende områder på Jeløy. Samme status har området i andre kultur- og velorganisasjoner⁹. Potensialet for mobilisering er dermed til stede i dette området selv om organisasjoner med direkte aktivitet i området er få. I forbindelse med en planlagt regulering til båthavn i området har disse organisasjonene mobilisert sterkt og samarbeider mot utbygging.

Det er en aktiv velforening i *Mosseskogen* med hovedfokus på å sikre dette grønne området. Denne velforeningen har sammen med andre foreninger¹⁰ og organisasjoner¹¹ dannet en allianse mot utbyggingsforslag. Dette har medført et nytt syn på dette området som et verdifullt natur- og kulturminneområde. Tidligere var området relativt lite kjent. Organisasjonen har også hatt ressur-

ser til å registrere og dokumentere både biologisk mangfold og kulturminner. Sentrale personer i velforeningen har drevet aktiv lobbyvirksomhet mot sentrale kommunepolitikere.

Intervjuene viste god kontakt mellom kommunepolitikere og folk i lederposisjoner i byens organisasjoner for alle de tre friluftsområdene. Den sosiale nettverksanalysen viste også at det er politikerne som oppfattes som den viktigste aktøren for planlegging og forvaltning av bynære friluftsområder i Moss (Hofstad og Stokke, 2010), og som derfor er en viktig gruppe og forsøke å påvirke. Man har i tillegg skrevet innlegg i lokalavisene, arrangert kurs og befaringer og hatt underskriftskampanjer mot den planlagte utbyggingen. Organisasjonen har også brukt navnet Mosseskogen aktivt og bevisst for å øke betydningen og gi en felles identitet til dette området. Mobiliseringen har igjen medført at området er markert som LNF-område i kommuneplanen.

Det er både natur-, kulturminne- og friluftssinteresser til stede i de tre områdene og ulike organisasjoner ivaretar disse interessene. Styrkeforholdet mellom interesser og organisasjoner varierer imidlertid mellom områdene. På *Midtre Jeløy* står natur- og miljøinteressene relativt sterkere enn i Mossemarka, mens friluftssinteressene står sterkt i marka. I Mosseskogen har man vært påpasselig med å få fram at alle interessene er til stede, og det er velforeningen og miljøorganisasjoner i fellesskap som sikrer disse. Dokumentasjon fra Mosseskogen har vist at området er et viktig nærfriluftsområde for lokalbefolkningen, men man har i tillegg fått dokumentert at området har store natur- og kulturminneverdier. Det er gjennom mobiliseringen og dokumentasjonen av både friluftslivs, natur- og kulturminneverdier i området som har medført at nettverket har maktet å oppnå gjennomslag.

Det betyr også at mobiliseringsevne mot utbygging i områdene vil være påvirket av i hvilken grad en utbygging lar seg forene med både natur-, kultur- og friluftssinteresser. På

8. Lokallag av Naturvernforbundet og Landskapsvernets venner.

9. Moss historielag, Krosern og Rosnes Vel og Orkerød og Omegn Vel.

10. Mosseskogen Vel og Kambo Vel.

11. Lokal- og regionlag av Norges Naturvernforbund og Framtiden i Våre hender.

andre steder på Jeløy ser vi at nettverket av miljøorganisasjoner historisk mobiliserer lett og de samarbeider effektivt mot utbygginger. Det ser også ut til at velforeninger i økende grad er opptatt av sine nærfriluftsområder og samarbeider tett med miljøorganisasjonene der man finner det hensiktsmessig. Dette er spesielt tydelig i Mosseskogen. I Mosseskogen er alle interessene integrert. Dette skaper en robust argumentasjon og en bred og samlet oppslutning. Dette styrker mobiliseringsevnen mot utbygginger. I Mossemarka er det ikke tilsvarende nettverk mellom organisasjonene, og deres styrke er primært basert på friluftsliv og idrett. På den andre siden synes formelle rammer som servituttavtalen og markagrensa inntegnet i kommuneplanens arealdel å styrke vern av Mossemarka, særlig områdene ytterst som er mest aktuelt å utnytte til næringsareal og infrastruktur, områder som ikke har like sterk betydning som de indre områdene.

De mange organisasjoner som samarbeider i nettverk (relasjonelle ressursene) og kunnskapen om verdiene i grønne områder (kunnskapsressursene) utgjør en sterk allianse for å forsvare friluftsområdene mot utbygging. Bredde i verdiene i området skaper mer relasjonelle ressurser fordi dette medfører at flere og ulike organisasjoner samarbeider om forvaltning av områdene. Sterkest står områder med både kultur-, friluftsliv- og naturverdier og en fellestrussel i form av utbygging.

5. Hva betyr lokal mobilisering for bevaring av friluftsområder?

Innledningsvis stilte vi spørsmål om i hvilken grad mobilisering fra lokale aktører for bevaring av bynære friluftsområder betyr noe. Vår konklusjon er at sterk lokal mobilisering fra lokale aktører påvirker utfallet av plansaker i friluftsområder, og at bredde i mobilisering på tvers av natur- kultur og friluftsliv interesser styrker gjennomslagskraften. Dette tyder på at aktiv bruk av grønne områder kombinert med sterke lokale organisasjoner som makter å dra i samme retning er viktig for å bevare friluftsområder.

Undersøkelsene tyder dermed på at de formelle planrammer etter PBL ikke alene er

avgjørende for om et bynært friluftsområde blir bevart eller ikke. I Kristiansand og Bodø er det mest utbygging i kystsonen der det formelle vernet mot utbygging er sterkest. I disse to byene og i Moss fant vi også at markagrensene står særlig sterkt i folks bevissthet som et felles gode, og at det kan oppveie svakere formelle begrensinger på utbygging som LNF-områder i kommunens arealplaner tross alt er. Et slikt forhold er markagrensene som skiller marka fra bebygde områder. Markagrensen er knyttet til kommunestyrets vedtak av byggegrense i gjeldene arealplan. Markagrensen er i seg selv ikke en sterk formell regulering av arealbruk, men er det dersom lokalsamfunnet og kommunen organisasjonen oppfatter markagrensen som viktig. Oppfatning om at markagrensen er viktig ser ut til å kompensere for svakt formelt vern. I Mossemarka settes det også spørsmålsteget ved om servituttavtalen i størst grad har en symbolsk betydning enn formell. Servituttavtaler kan opphøre ved reguleringer. Formelle virkemidler som markagrense og servituttavtale ser dermed ut til å stå sterkt når det i tillegg er oppslutning i lokalsamfunnet om bevaring av områdene. Der den lokale mobiliseringen klarer å etablere kunnskap om både verdifull natur, kulturminner og friluftsliv, er den særlig effektivt. Etablering av relasjonelle ressurser gjennom alliansebygging mellom velforeninger og miljøorganisasjoner ser også ut til å spille en betydelig rolle, særlig hvor man har arbeidet på flere fronter både mot allmennheten og politikere gjennom lokale aktiviteter, media og underskriftskampanjer.

6. Konklusjon

Gjennom undersøkelsen fikk vi bekreftet vårt utgangspunkt om at mobiliseringsevne er viktig for bevaring av friluftsområder. Lokal mobilisering kan styrke verneargumentene og hindre utbygginger. Denne undersøkelsen tyder på at spesielt relasjonelle ressurser i form av sterke lokale nettverk er viktig. I undersøkelsen ser vi at kunnskapsressurser gjennom evnen til å dokumentere verdiene i områdene også er viktig, men vi ser også at områder med relativt svak dokumentasjon kan stå sterkt dersom organisa-

sjonene er sterke. I denne undersøkelsen er særlig markaområder i en slik posisjon, der bruk i form av idrett og friluftsliv over lang tid har gitt områdene en sterk identitet som felleseie og skapt viktige relasjonelle ressurser, som ser ut til å kompensere for lite formell kunnskap om områdene. For nærfiluftsområder som Mosseskogen, synes imidlertid oppbygging av et felles kunnskapsgrunnlag å være en viktig ressurs som skaper nye argumenter, diskusjoner og forståelser. Det strategiske arbeidet med å kartlegge natur- og kulturverdiene i området, arrangere seminarer og vandringer er blitt lagt merke til både av kommuneadministrasjon og lokalpolitikere.

Relasjonelle ressurser er viktig for mobilisering, og mobilisering spiller en viktig rolle for bevaring av bynære friluftsområder. Et nettverks- og mobiliseringsperspektiv gir et nødvendig supplement til den tradisjonelle og hierarkiske planforståelsen, hvor medvirkning fra lokalbefolkningen ofte er begrenset til å avgjøre høringsuttalelse sent i planprosessen. I tråd med litteratur om kollektiv handling og institusjonell kapasitet, ligger kapasiteten i den lokale mobiliseringen i de relasjonelle ressursene, dvs. evnen til å samle aktørene i et lokalsamfunn mot et felles mål (Cars et al., 2002; Healey et al., 1999). I den forbindelse er det viktig med noen ildsjeler som kan binde nettverket sammen, og som samtidig har kontakter (broer) mot andre innflytelsesrike personer (Rydin & Falleth, 2006). Slike personer er spesielt lokalpolitikere som vedtar kommunens arealplaner. Aktører fra lokalsamfunnet blir dermed deltakende og ansvarlige planleggingssubjekter, og ikke bare planleggingsobjekter – eller ofre for kommunale planbeslutninger om vern eller utbygging.

Undersøkelsen bekrefter tidligere funn om at lokalbefolkningens gjennomslag avhenger av et bredere engasjement enn kun å delta i formelle planprosessen (Falleth et al., 2008; Falleth og Hanssen, 2009). Studien viser at nettverksdannelse og lobbyisme er viktige kanaler for innflytelse i utviklingsprosesser. Vi vil hevde at det er behov for en forståelse av at de formelle planprosessene er en del av større utviklingsprosesser, og at påvirkning og deltakelse er viktig utover de

formelle planfasene. Det er imidlertid viktig å sikre formelle rettigheter til innsyn, deltakelse og åpenhet i planlovgivningen slik at utviklingsprosesser er offentlige og tilgjengelige. Undersøkelsen viser også at påvirkningskanalene er flere enn de tradisjonelle medvirkningsarenaene etter PBL. Det å inkludere og utvikle engasjement innebærer dermed også å utvikle metoder og samhandlingsmåter i tillegg til de vi har i de formelle planfasene. Det kan derfor hevdes at planlegging som påvirkningsarena og formelle deltakerrettigheter er utdatert i forhold til hvordan utviklingsprosesser faktisk foregår.

Også nettverkets evne til systematisk oppbygging av kunnskap er viktig, noe Cars et al. (2002) betegner som kunnskapsressurser. Gjennomslagskraften til nettverket ser ut til å være spesielt sterk fordi man kunne spille både på friluftsliv, naturvern/biologisk mangfold og kulturminner som et felles argument for bevaring. Denne undersøkelsen viser også noe mer. Den viser at stedsidentitet er viktig for å utløse lokal mobilisering. Dette kan bety at de områder hvor det er utviklet en sterk identitet gjennom aktiv bruk av lokalbefolkningen står sterkere enn områder som er i mindre bruk, og at dette kan være viktigere enn formell planstatus og faktiske natur- og kulturverdier. Identiteten er altså vel så avhengig av lokalbefolkningens bruk og aktiviteter i friluftsområdet, som de faktiske kvalitetene på stedet (jfr. Relph, 1976). I Mosseskogen ser vi at å utvikle en felles identitet som et viktig nærfiluftslivsområde, kombinert med å dokumentere viktig natur- og kulturminneverdier har bidratt til bred oppslutning, som til slutt medførte at utbyggingsplane ble stoppet.

Litteratur

- Alfarnæs, E.R. og T. Alfarnæs (1980) Jeløy-vandring. Moss; Moss Avis
- Cars, G. et al. (eds.) (2002) *Urban governance, institutional capacity and social milieux*. Aldershot: Ashgate.
- EEA (2008) European Forests – Ecosystem conditions for sustainable use. EEA-report 3-2008. European Environmental Agency.
- Falleth, E.I. (2002) *Forvaltning av bruks- og verneverdier på Søndre Jeløy*. NIBR-notat 2002:112

- Falleth, E.I. og K.B. Stokke (2001) *Kommune- og økonomiplanlegging. Hva gjør kommunene*. NIBR-rapport 2001:20
- Falleth, E.I., G.S. Hanssen og I.-L. Saglie (2008) *Medvirkning i byplanlegging i Norge*. NIBR-rapport 2008:37.
- Falleth, E.I. og G. S. Hanssen (2009) Deltakelse og innflytelse i byplanlegging – en undersøkelse av reguleringsplanprosesser. *Kart og plan* 1/2009.
- Falleth, E.I., G.S. Hanssen og I.-L. Saglie (2010) Makt og medvirkning i urban reguleringsplanlegging. I *Plan* 1/2010.
- Fimreite, A.L. og T. Medalen (red.) *Governance i norske storbyer. Mellom offentlig styring og private initiativ*. Scandinavian Academic Press.
- Granovetter, M. (1973) The strength of weak ties. I *American Journal of Sociology*, 78:1360-80.
- Gundersen, K.M. (2010): *Stedsidentitet og planlegging. Virkemidler for bevaring av bynære friluftsområder i Moss kommune*. Masteroppgave ved Institutt for landskapsplanlegging, UMB.
- Gundersen, V. (2004) Urbant skogbruk. Forvaltning av skog i by- og tettstedskommuner. *Aktuelt fra skogforskning* 2/2004.
- Healey, P. et al. (1999) Institutional capacity-building, urban planning and urban regeneration projects. I *Futura* 18(3): 117-37.
- Hofstad, H. og K.B. Stokke (2010) Sosial nettverksanalyse (SNA) knyttet til en studie av planlegging og forvaltning av bynære friluftsområder. Upublisert PhD-paper, Universitetet for miljø- og biovitenskap.
- Kirk, K. (2005). Local participation and place identity. I: Hague, C. & Jenkins, P. (red.). *Place identity, participation and planning*. Routledge.
- Langdalen E, og O. Stav 1975. *Jeløya*. Analyse av verneverdier i naturmiljø og kulturlandskap. Norges Landbrukshøgskole, Inst.for jordskifte og eiendomsutforming, Ås
- Nenseth, V. (2005) Bypolitisk iscenesettelse – nye rollespill for urbane aktører. I Fimreite, A.L. og T. Medalen (red.) *Governance i norske storbyer. Mellom offentlig styring og private initiativ*. Scandinavian Academic Press
- Relph, E. (1976) *Place and placelessness*. Pion Limited.
- Rydin, Y. & E. Falleth (2004) *Networks and institutions in natural resource management*. Edvard Elgar
- Schilevold, E. 2006: For alltid Jeløy. En hyllest til Oslofjordens perle. Moss, www.schilevold.com
- Skjeggedal, T. (2000) Arealplanlegging og virkelighet i LNF-områdene. I Fiskaa, H. og T. Skjeggedal (red.) *Planlegging og bærekraftig utvikling*. Tapir Akademisk forlag
- SSB (2007) Skrumper langsomt inn. Statistisk sentralbyrå. www.ssb.no/strandsoner
- Skår, M., K.B. Stokke og E. Vindenes (2009) Lokal forvaltning og planlegging av urbane friluftslivsområder. *PLAN* 2009:1.
- Skår, M., K.B. Stokke og E. Vindenes (2008) Hvem tar ansvar for friluftslivet i lokal planlegging og forvaltning? *Utmark* 2008:2 (www.utmark.org).
- Skår, M. 2010. *Natur i hverdagsliv*. PhD. avhandling, Institutt for matematiske realfag og teknologi, UMB
- Sommerfelt, M. og L.C. Knutzon (1997) *Medvirkning i planlegging. Kartlegging av kommunenes praksis iht. plan- og bygningsloven*. Norges byggforskningsinstitutt.
- Stokke, K.B., R. Skogheim og M. Skår (2008a) Bruk av bynære friluftsområder. *Utmark* 2008:2. (www.utmark.org).
- Stokke, K.B., M. Skår, A. Omland, E. Vindenes og R. Skogheim (2008b) Hvorfor fortsetter nedbyggingen av bynær strandsoner? *Utmark* 2008:2 (www.utmark.org).
- Stokke, K.B., R. Skogheim, E. Vindenes, A. Omland og M. Skår (2008c) *Planlegging og forvaltning av urbane friluftsområder i Kristiansand*. Samarbeidsrapport NIBR/NINA/NIKU 2008.
- St. meld. nr. 39 (2000–2001) Friluftsliv. Ein veg til høgare livskvalitet. Miljøverndepartementet.
- St. meld. nr. 23 (2001–2002) Bedre miljøer i byer og tettsteder. Miljøverndepartementet.
- Aars, J. og S. Kvalvåg (2005) Urbane aktivistnettverk: Effektive og eksklusive? I Fimreite, A.L. og T.